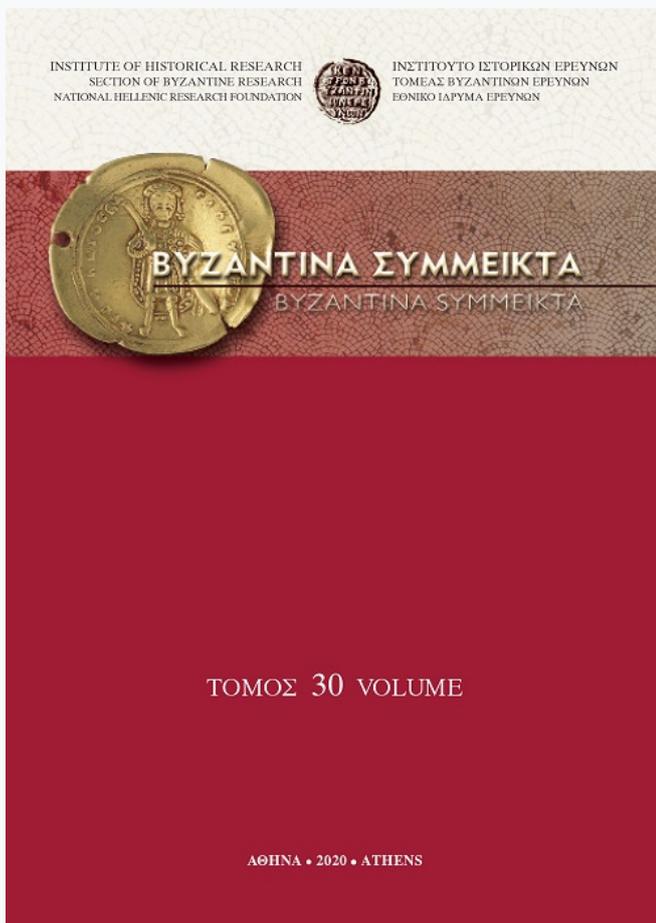

Byzantina Symmeikta

Vol 30

BYZANTINA SYMMEIKTA 30

**Συμβολή στη μελέτη της στηρίξεως
συνεπτυγμένων τρούλλων στη μεταβυζαντινή
ναοδομία**

Αφροδιτη ΠΑΣΑΛΗ

doi: [10.12681/byzsym.20565](https://doi.org/10.12681/byzsym.20565)

Copyright © 2020, Αφροδιτη ΠΑΣΑΛΗ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΠΑΣΑΛΗ Α. (2020). Συμβολή στη μελέτη της στηρίξεως συνεπτυγμένων τρούλλων στη μεταβυζαντινή ναοδομία. *Byzantina Symmeikta*, 30, 31–55. <https://doi.org/10.12681/byzsym.20565>

INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA

ΤΟΜΟΣ 30 VOLUME

ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΠΑΣΑΛΗ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΣΤΗΡΙΞΕΩΣ ΣΥΝΕΠΤΥΓΜΕΝΩΝ ΤΡΟΥΛΛΩΝ
ΣΤΗ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΝΑΟΔΟΜΙΑ

ΑΘΗΝΑ • 2020 • ATHENS

ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΠΑΣΑΛΗ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΣΤΗΡΙΞΕΩΣ ΣΥΝΕΠΙΤΥΓΜΕΝΩΝ ΤΡΟΥΛΛΩΝ ΣΤΗ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΝΑΟΔΟΜΙΑ*

Στις βυζαντινές, μονόκλιτες, τρουλλαίες βασιλικές ο τρούλλος είχε διάμετρο ίση με το πλάτος του ναού και στηριζόταν άπευθείας στην κατά μήκος καμάρα και στους μακρούς τοίχους¹, όπως συμβαίνει σε διάφορα παραδείγματα. Ο τρόπος αυτός της στηρίξεως μειονεκτούσε, κατά τον Α. Όρλάνδο, σε δύο σημεία, ως προς τον μεγάλο όγκο του τρούλλου και ως προς την ανεπαρκή στήριξη του λόγω έλλείψεως άντρερισμάτων.

Στη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική υπάρχει μία κατηγορία ναών οι οποίοι έξωτερικώς φαίνονται ως σταυροειδείς έγγεγραμμένοι. Άλλοτε πάλι, ένας δυσανάλογα μικρός τρούλλος αναδύεται από μία βαρεία, έναία στέγη. Οί ναοί αυτοί αποτελούν έναν ιδιαίτερο τύπο επιμήκων, μονόκλιτων ναών με τρούλλο ο οποίος δεν καταλαμβάνει ολόκληρο το πλάτος του κτιρίου, αλλά συμπύσσεται στο κέντρο. Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις ο χώρος του ναού καλύπτεται με διαμήκη ήμικυλινδρο ο οποίος διακόπτεται για να παρεμβληθεί ο τρούλλος, στηριζόμενος στα τόξα μετώπου του διαμήκους ήμικυλίνδρου προς τα ανατολικά και τα δυτικά και σε ένα σύστημα εγκάρσιων τόξων ή μετώπων καμαρών με μικρότερο άνοιγμα προς τα βόρεια και τα νότια. Τις περισσότερες φορές τα εγκάρσια τόξα στεγάζονται με ιδιαίτερες άμφικλινείς στέγες έτσι ώστε οί ναοί έξωτερικώς να έχουν όψη σταυροειδοϋς έγγεγραμμένου.

---

* Το θέμα παρουσιάστηκε ως ανακοίνωση στο 38ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Έταιρείας, βλ. 38ο Συμπόσιο ΧΑΕ. Πρόγραμμα και Περιλήψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων, Άθήνα 2018, 92-93.

1. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Βυζαντινοί ναοί της Άνατολικής Κορινθίας, *ΑΒΜΕΑ* (1935), 57-59, 69-70.

Στὸ «Εὐφρόσυνον ἀφιέρωμα» στὸν Μανόλη Χατζηδάκη ὁ ἀείμνηστος Χ. Μπούρας εἶχε δημοσιεύσει ἄρθρο μὲ τίτλο «*Στηριῖξεις συνεπτυγμένων τρούλλων σὲ μονόκλιτους ναοὺς*»². Παλαιότερα, ἄλλοι ἐρευνητὲς ἐντόπισαν ναοὺς μὲ συνεπτυγμένους τρούλλους στὴν Πελοπόννησο, σημείωσαν τὰ προβλήματά τους καὶ ἔκαναν κάποιες τυπολογικὲς διακρίσεις³. Οἱ ἔως τότε χαρακτηρισμοὶ τῶν ναῶν ὡς *μονόκλιτες, τρούλλαῖες βασιλικές*, ἢ ὡς *σταυρεπίστεγες μὲ τρούλλο*, ἀμφισβητήθηκαν. Ὁ Χ. Μπούρας στὸ ἄρθρο του εἶχε διευκρινίσει ὅτι οἱ τρόποι στηριξέως τῶν συνεπτυγμένων τρούλλων, παρὰ τὴ φαινομενικὴ ὁμοιότητά τους, εἶναι πολλοὶ καὶ ὅτι τὰ σχετικὰ παραδείγματα ἐκτείνονται πέρα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, στὸν εὐρύτερο γεωγραφικὸ χῶρο τῆς Ἑλλάδας καὶ τῶν Βαλκανίων, καὶ τοὺς κατέταξε σὲ ἑννέα παραλλαγές (εἰκ. 1).

2. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Στηριῖξεις συνεπτυγμένων τρούλλων σὲ μονόκλιτους ναοὺς*, 7ο Συμπόσιο ΧΑΕ Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις Εἰσηγήσεων καὶ Ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1987, 50-51, Ο ΙΔΙΟΣ, *Στηριῖξεις συνεπτυγμένων τρούλλων σὲ μονόκλιτους ναοὺς*, *Εὐφρόσυνον Ἀφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη*, τ. 2, Ἀθήνα 1992, 407-416, πίν. 212-216.

3. R. TRANQUAIR, *The churches of Western Mani*, *BSA* 15 (1908-1909), 187, 198 πίν. XV, 204 (εἰκ. 3,7,8), 205 πίν. XV, Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία*, Ἀθήναι 1942, 500, Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηριῶν τῆς Γορτυνίας*, ἐν Ἀθήναις 1956, 153-157, Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα τῆς περιοχῆς τῆς ἀρχαίας Βούρας. Ἱστορικὴ καὶ μορφολογικὴ ἐξέτασις*, Ἀθήναι 1958, 81-84 καὶ πίν. XXVI, XXVII, XXVIII, XXIX, Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἡ Παλληαχώρα τῆς Αἰγίνης. Ἱστορικὴ καὶ μορφολογικὴ ἐξέτασις τῶν μνημείων*, Ἀθήναι 1962, 241-273, ὅπου τὸ τυπολογικὸ θέμα τυγχάνει γενικῆς ἀντιμετώπισεως, Ι. ΚΑΚΟΥΡΗΣ, *Τὸ μοναστήρι τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μουρᾶς στὸ Παλαιοχώρι Κυνουρίας, Πελοποννησιακὰ ΙΣΤ΄ (1985-1986) [Φίλιον Δῶρημα εἰς τὸν Τάσον Ἀθ. Γριτσόπουλον]*, Ἀθήναι 1986, 312-321, Θ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἐκκλησία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν στὴν Στεμνίτσα, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἄλωση I (1979)*, 217-223, Α. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ναοὶ στὸ Καστέλλι τῶν Σπετσῶν, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἄλωση III (1989)*, 211-227, Α. ΠΟΛΙΤΗ, *Ἡ μονὴ Γενεσίου Θεοτόκου στὴν Πλάκα Ἀράχθου, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἄλωση I (1979)*, 137-145, Η ΙΔΙΑ, *Ἡ Χρυσοσπηλιώτισσα τῶν Γουριανῶν Ἄρτας, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἄλωση III (1989)*, 140-141, Η ΙΔΙΑ, *Τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Τσιούκας στὰ Κατσανοχώρια, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἄλωση IV (1993)*, 75-86, Α. ΤΖΑΚΟΥ, *Τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Ἄβελ στὴ Βήσσανη τοῦ Πωγωνίου, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἄλωση II (1982)*, 58-66, Κ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ - Μ. ΧΡΥΣΑΦΗ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου Νεμέας, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἄλωση VII (2013)*, 51-56, Κ. ΚΑΠΠΑΣ - Γ. ΦΟΥΣΤΕΡΗΣ, *Ἐπανεξέταση δύο ναῶν τοῦ Σοφικοῦ Κορινθίας, ΔΧΑΕ ΚΖ΄ (2006)*, 61-72.

Στις μακροχρόνιες έρευνές μας στὸν χῶρο τῆς δυτικῆς Θεσσαλίας ἐντοπίσαμε ὀρισμένα μνημεῖα μὲ συνεπτυγμένους τρούλλους καὶ προσπαθήσαμε νὰ κατατάξουμε, ὅσα μπορέσαμε, στὶς ἀντίστοιχες παραλλαγές ὅπως τὶς εἶχε ὀρίσει ὁ ἀείμνηστος Καθηγητῆς, ἐνῶ κάποια ἀπὸ αὐτὰ παρουσιάζουν μικρὲς ἢ μεγαλύτερες ἀποκλίσεις.

Μονόκλιτοι ναοί - δεύτερη παραλλαγή: Κατὰ Χ. Μπούρα, τὰ ἐγκάρσια στοιχεῖα εἶναι καμάρες. Γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ ἰσοστάθμιση, τὰ τόξα μετώπου τῶν κύριων καμαρῶν γίνονται παχύτερα μὲ τὴ βοήθεια σφενδονίων τὰ ὁποῖα τὶς ἐνισχύουν κατὰ ἀποστάσεις, καταλήγουν δὲ κάτω σὲ ποδαρικά. Ἔτσι, τὰ κλειδιά τῶν σφενδονίων καὶ τὰ κλειδιά τῶν ἐγκάρσιων καμαρῶν βρίσκονται στὸ ἴδιο ὕψος⁴. Ἐντοπίσθηκε ὁ ναὸς τῆς Παναγίας Γαλακτοτροφούσας κοντὰ στὸ χωριὸ Ἄνθουσα Τρικάλων, παρὰ τὸν Ἀχελῶο ποταμὸ (1799). Στὸ μνημεῖο ἡ διαμήκης καμάρα βρίσκεται ψηλότερα ἀπὸ τὰ ἐγκάρσια τόξα. Ἡ ἰσοστάθμιση ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴ χρήση δύο σφενδονίων ποὺ καταλήγουν κάτω σὲ ποδαρικά (εἰκ. 2).

Μονόκλιτοι ναοί - τρίτη παραλλαγή: Κατὰ Χ. Μπούρα, τὰ ἐγκάρσια στοιχεῖα ἐκατέρωθεν τοῦ τρούλλου εἶναι χαμηλωμένες καμάρες οἱ ὁποῖες στηρίζονται ἐπάνω ἀπὸ τὰ τόξα μετώπου τῶν μεγάλων καμαρῶν. Ἔχουν τὴ μορφή χαμηλωμένων τόξων προκειμένου τὰ κλειδιά τους νὰ βρεθοῦν στὴν ἴδια στάθμη μὲ τὸ κλειδί τοῦ διαμήκους ἡμικυλίνδρου⁵. Ἐντοπίσθηκαν, οἱ ναοί, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν Ἁγία Παρασκευὴ (Τζούρτζια) Τρικάλων (πρὸ 1790) (εἰκ. 3) καὶ τοῦ Προφήτη Ἡλία στὸ Χαλίκι Τρικάλων (1835;). Ὁ δεύτερος εἶναι ναὸς περίπου τετράγωνος σὲ κάτοψη. Ἐδῶ ὁ τρούλλος ἀντικαθίσταται ἀπὸ τυφλό, σχεδὸν ἡμισφαιρικὸ φουρνικό. Ὁ διαμήκης ἡμικύλινδρος ἔχει μικρὸ μῆκος, 70 ἑκατοστὰ ὁ κάθε βραχίονας. Τὰ ἐγκάρσια στοιχεῖα εἶναι χαμηλωμένα τόξα πλάτους 35 ἑκατοστῶν, ἰσοσταθμισμένα μὲ τὸν διαμήκη ἡμικύλινδρο (εἰκ.4). Τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Προφήτη Ἡλία στὴν Πύρρα Τρικάλων (1859). Ἐδῶ τὰ σφαιρικὰ τρίγωνα τείνουν νὰ γίνουν ἡμιχώνια (εἰκ. 5). Ἐπίσης, ὁ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρος, ἄλλοτε καθολικὸ μονῆς στὸ Χαλίκι Τρικάλων (δόμηση 1783, ἀνακαίνιση 1868), ὅπου τὰ κλειδιά τῶν χαμηλωμένων καμαρῶν βρίσκονται περίπου 60 ἑκατοστὰ ψηλότερα

4. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Στηριξὲς συνεπτυγμένων τρούλλων (σημ.3), 409, 410 σχ. 1β.

5. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Στηριξὲς συνεπτυγμένων τρούλλων (σημ.3), 409, 410 σχ. 1γ.

ἀπὸ τὸ κλειδί τῆς διαμήκους καμάρας (εἰκ. 6). Κατὰ Χ. Μπούρα ἡ ἔνατη παραλλαγή χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν πλήρη ὑπερύψωση τῆς ἐγκάρσιας καμάρας ψηλότερα ἀπὸ τὸ κλειδί τῆς διαμήκους καὶ ἀπὸ τὴν ἐμφύτευση τρόπον τινὰ ἐνὸς τρουλλίσκου σὲ αὐτήν⁶. Ἐπειδὴ ὁμως, στὸν ναὸ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρος ἡ ὑπερύψωση τῆς ἐγκάρσιας καμάρας δὲν εἶναι πλήρης, τὸ μνημεῖο κατατάσσεται στὴν τρίτη παραλλαγή, ἀλλὰ, λόγῳ τῆς ἰδιαιτερότητάς του, προσεγγίζει τὴν ἔνατη.

Μονόκλιτοι ναοὶ – ὄγδοη παραλλαγή: Ὁ Χ. Μπούρας εἶχε ὀρίσει τὴν ὄγδοη παραλλαγή βασιζόμενος στὰ λεχθέντα ἀπὸ τὸν Ἄ. Ὁρλάνδο⁷, κατὰ τὰ ὁποῖα «σὲ μονόκλιτους ναοὺς μὲ πλάγιους χοροὺς, μεταξὺ ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ τμήματος τοῦ ἡμικυλίνδρου καλύψεως παρεμβάλλεται στενὴ ἐγκάρσια λωρίδα ποὺ καλύπτεται μὲ χαμηλωμένο τυφλὸ θόλο βαίνοντα ἐκατέρωθεν ἐπὶ σφαιρικοῦν τμημάτων. Ἡ συνένωση τοῦ σφαιρικοῦ θόλου στὸ μέσον μὲ τὰ τεταρτοσφαιρία τῶν χορῶν γίνεται ὁμαλώτατα μὲ τὴν παρεμβολὴ σφαιρικοῦν τμημάτων. Δηλαδή, ἀνάμεσα στὸν τροῦλλο καὶ τὰ τόξα μετώπου τῶν τεταρτοσφαιρίων παρεμβάλλονται τμήματα περιγεγραμμένης σφαίρας καὶ ὄχι κυλινδρικὰ στοιχεῖα»⁸. Ἐντοπίσθηκε ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου στὸ Δροσάτο Καρδίτσας (τοιχογραφίες 1736–37). Πρόκειται γιὰ ναὸ κατηγορίας Κ3 τύπου Καραϊσκάκη, σύμφωνα μὲ τὴν κατάταξη μνημείων τῆς περιοχῆς τῶν Θεσσαλικῶν Ἀγρῶν ἀπὸ τὸν Ἰ. Καρατζόγλου⁹ (εἰκ. 7).

Τρίκλιτοι ναοί: Ἐντοπίσθηκαν, ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Μαυρομάτι Καρδίτσας (1877), ὅπου ὑπάρχουν σφενδόνια, ἀλλὰ τὰ ἐγκάρσια χαμηλωμένα τόξα βρίσκονται πολὺ ψηλότερα καὶ εἰσδύουν μέσῳ ἐπίπεδων τριγώνων στὰ μέτωπα τῶν σφενδονίων (εἰκ. 8), καὶ ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὴν Κρουπηγὴ Καρδίτσας (1902), ὅπου ὑπάρχουν σφενδόνια ποὺ ἰσοσταθμίζουν τὰ τόξα μετώπου τῶν κύριων καμαρῶν μὲ τὰ χαμηλωμένα ἐγκάρσια τόξα (εἰκ. 9).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα μνημεῖα, στὸν εὐρύτερο χῶρο ἐντοπίσθηκαν καὶ ἄλλα μνημεῖα μὲ συνεπτυγμένους τροῦλλους ὡς

6. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Στηρίξεις συνεπτυγμένων τροῦλλων (σημ.3), 413, 412 σχ. 3θ.

7. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Στηρίξεις συνεπτυγμένων τροῦλλων (σημ.3), 413, 412 σχ. 3η.

8. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΑΒΜΕ, Ε' (1939–40), 185–186.

9. Ι. ΚΑΡΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Ναοὶ ἀθωνίτικου τύπου στὰ Θεσσαλικά Ἄγρῳα (16ος αἰ.–18ος αἰ.)*, Διδακτορικὴ Διατριβή, Ἀθήνα 2002, 125, 199–203.

ἀκολουθῶς κατὰ παραλλαγή: Τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στὸ Ἄνθοχώρι Μετσόβου (1732), (δεύτερη παραλλαγή), ὅπου ὑπάρχουν σφενδόνια, χωρὶς ποδαρικά, ἐνῶ ὅλοι οἱ θόλοι εἶναι ἰσοσταθμισμένοι (εἰκ. 10). Ὁ ναὸς τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στὴν Βελωτούλα Εὐρυτανίας (1791), (δεύτερη παραλλαγή), ὅπου ὑπάρχουν συστήματα τεσσάρων τόξων σὲ δύο καθ' ὕψος στάθμες, μὲ τὰ κλειδιά τους ἰσοῦψῃ κατὰ στάθμη (εἰκ. 11). Στὴν κάτω στάθμη ἀνήκουν τὰ ἡμικυκλικὰ σφενδόνια καὶ τὰ ἐγκάρσια χαμηλωμένα τόξα μεταξὺ τῶν ποδαρικών. Τὰ δεύτερα ἔχουν πλάτος 50 ἑκατοστά, ὅσο καὶ τὸ βάθος τῶν ποδαρικών. Ἐπομένως δὲν μειώνουν τὴν διάμετρο τοῦ τρούλλου. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν προστέθηκαν στὴν ἄνω στάθμη τέσσερα χαμηλωμένα τόξα μὲ ἰσοῦψῃ τὰ κλειδιά τους, δύο ἀνατολικά καὶ δυτικά, πὸν πατοῦν στὰ ἐγκάρσια τόξα τῆς κάτω στάθμης σὲ ἐπαφή μὲ τὰ ὑποκείμενα σφενδόνια καὶ δύο τόξα στὸν βόρειο καὶ νότιο τοῖχο πὸν πατοῦν στὰ δύο προηγούμενα. Ἔτσι ἐπιτυγχάνεται μείωση τοῦ πλάτους τοῦ ναοῦ καὶ ὀρθογωνισμὸς τοῦ χώρου.

Ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς στὴν Ἀστροβίτσα Αἰτωλοακαρνανίας (1698), (τρίτη παραλλαγή) (εἰκ. 12), ὁ ναὸς τοῦ Σωτήρος Ἀνατολικῆς Φραγγίστας Εὐρυτανίας (1725), (ὄγδοη παραλλαγή), ὅπου ἡ στεφάνη τοῦ τρούλλου δὲν εἶναι πλήρης κύκλος ἀλλὰ πεπλατυσμένη ἀνατολικά καὶ δυτικά. Τὸ ἴδιο σχῆμα ἔχει καὶ τὸ τύμπανο τοῦ τρούλλου, τὸ ὁποῖο εἶναι τυφλὸ καὶ ἐξωτερικὰ γίνεται ὀρθογώνιο (εἰκ. 13), τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Κοζύλης στὴν Πρέβεζα (τοιχογραφίες 1785), (ὄγδοη παραλλαγή) χωρὶς ὅμως πλάγιους χοροὺς (εἰκ. 14), ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, καθολικὸ τῆς Μονῆς Γκρομπόβου Ἰωαννίνων (1764, 1777), (ὄγδοη παραλλαγή), χωρὶς πλάγιους χοροὺς (εἰκ. 15) καὶ ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου στὴν Λευκοθέα (Ἄραχοβίτσα) Ζίτσας Ἰωαννίνων (1778), (ἕνατη παραλλαγή), ἐφ' ὅσον ἔχουμε πλήρη ὑπερύψωση τῆς ἐγκάρσιας καμάρας, ψηλότερα ἀπὸ τὸ κλειδί τῆς διαμήκους καὶ τὴν ἐμφύτευση τρουλλίσκου σὲ αὐτὴν (περίπτωση σταυρεπιστέγου μὲ τρούλλο) (εἰκ. 16). Τέλος, ἔχουμε τὴν περίπτωση συνεπτυγμένου τρούλλου σὲ νάρθηκα. Πρόκειται γιὰ τὸν ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Νερομάνας Αἰτωλίας (τοιχογραφίες ναοῦ 1372/73, τοιχογραφίες νάρθηκα 1560/1561)¹⁰ (τρίτη παραλλαγή), ὅπου ἡ κύρια

10. Σ. ΚΙΣΣΑΣ, Ἡ Μονὴ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Νερομάνας Αἰτωλίας, *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν*, Γ' (1971-1972), 30, σχ. 4, 32, σχ. 6, 33, σχ. 7.

καμάρα διατάσσεται ἐγκαρσίως πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ (εἰκ. 17). Τὰ κλειδιά τῆς ἐγκάρσιας καμάρας βρίσκονται μὲν ψηλότερα ἀπὸ τὸ κλειδί τῆς κύριας (ὅπως συμβαίνει στὴν ἑνατη παραλλαγή), ὅμως, ἡ ὑπερύψωση δὲν εἶναι πλήρης.

Ἐπίσης ἐντοπίσθησαν μνημεῖα μὲ συνεπτυγμένους τρούλλους, τὰ ὁποῖα παραθέτουμε χωρὶς νὰ τὰ κατατάξουμε σὲ παραλλαγές, λόγω ἐλλείψεως ἐπαρκῶν σχεδίων ἀποτυπώσεων καὶ φωτογραφικοῦ ὕλικου: οἱ ναοὶ τῆς Ἁγίας Τριάδας στὸ Πισοδέρι Φλώρινας (1730)¹¹, τοῦ Ἁγίου Ζαχαρία στὴν Καστοριά (περιοχὴ Γράμμου) (τέλους ΙΣΤ΄ – ἀρχῶν ΙΖ΄ αἰ.)¹², τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Γενεσίου τῆς Θεοτόκου Ραφταναίων στὰ Τζουμέρκα¹³ καὶ τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Ροδιάς στὴ Βίγλα Ἄρτας (μέσα ΙΘ΄ αἰ., τοιχογραφίες 1884)¹⁴.

Συνοψίζοντας, διαπιστώνουμε ὅτι οἱ ἀρχιτέκτονες τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας προσπαθοῦσαν νὰ κατασκευάσουν τρούλλους, ἐπαναλαμβάνοντας τὴν συμβολικὴ τους μορφή, μετριάζοντας ὅμως τὶς δυσκολίες δομῆς ποὺ ἀνακύπτουν ὅταν ὁ τρούλλος ἔχει μεγάλη διάμετρο καὶ στερεῖται ἀντερείσμάτων. Ἔτσι δημιούργησαν δύο ἐγκάρσια τόξα ποὺ ζευγνύουν τὰ δύο τμήματα, ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ τῆς διαμήκους καμάρας καὶ στήριξαν τρούλλους πολὺ μικρότερης διαμέτρου ἀπὸ τὸ πλάτος τοῦ χώρου ποὺ πρόκειται νὰ καλύψουν. Τὰ ἐγκάρσια αὐτὰ τόξα, ἐπίσης, λειτουργοῦν ὡς ἀντερείσματα, παραλαμβάνοντας τὰ ὑπερκεείμενα φορτία καὶ μεταφέροντάς τα στὶς ὑποκείμενες τοιχοποιίες. Ἀπὸ τὰ σχετικὰ παραδείγματα ποὺ ἔχουν κατὰ καιροὺς παραθέσει οἱ προαναφερθέντες ἐρευνητὲς καὶ ἀπὸ ὅσα παρουσιάζονται στὴν παρούσα μελέτη, εἶναι

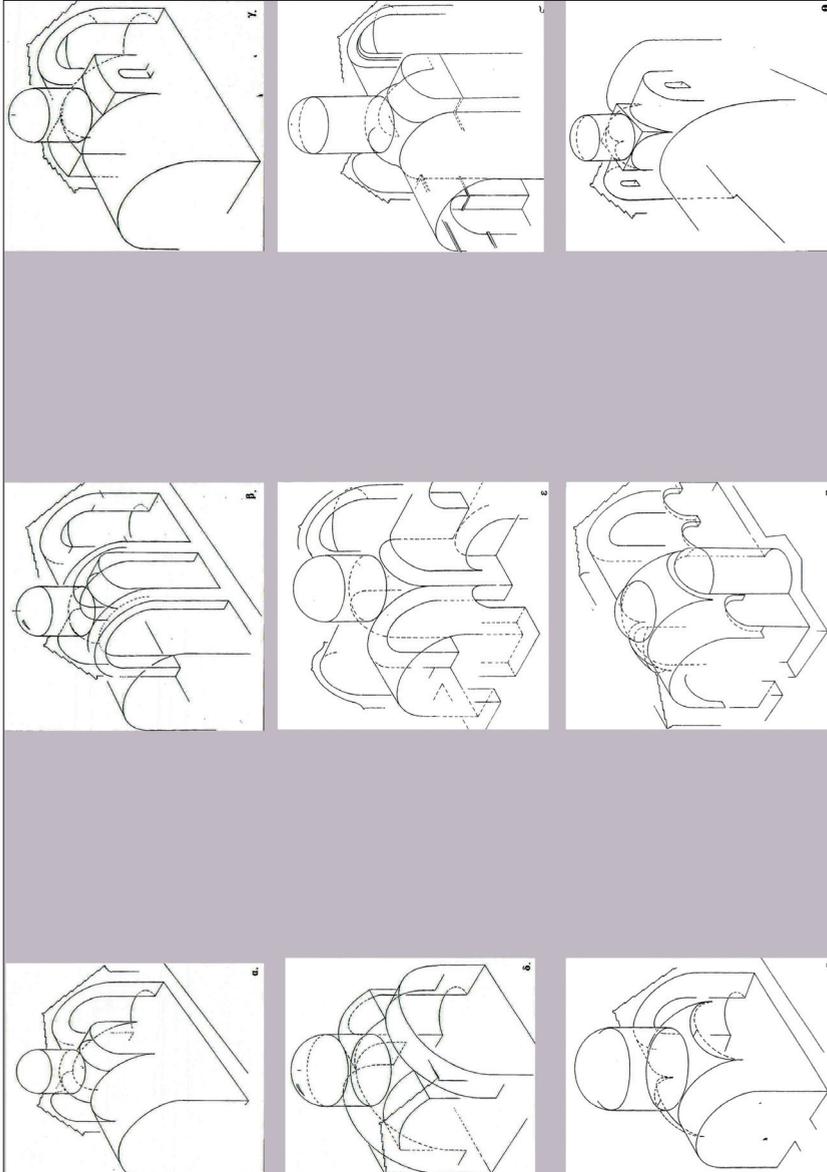
11. N. MOUTSOPOULOS, *The churches of the Prefecture of Florina*, Thessaloniki 1966, πίν. 53-54.

12. Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ζαχαρία Καστοριάς, *ΑΔ* 22 (1967) Α΄ Μελέται, 77-86.

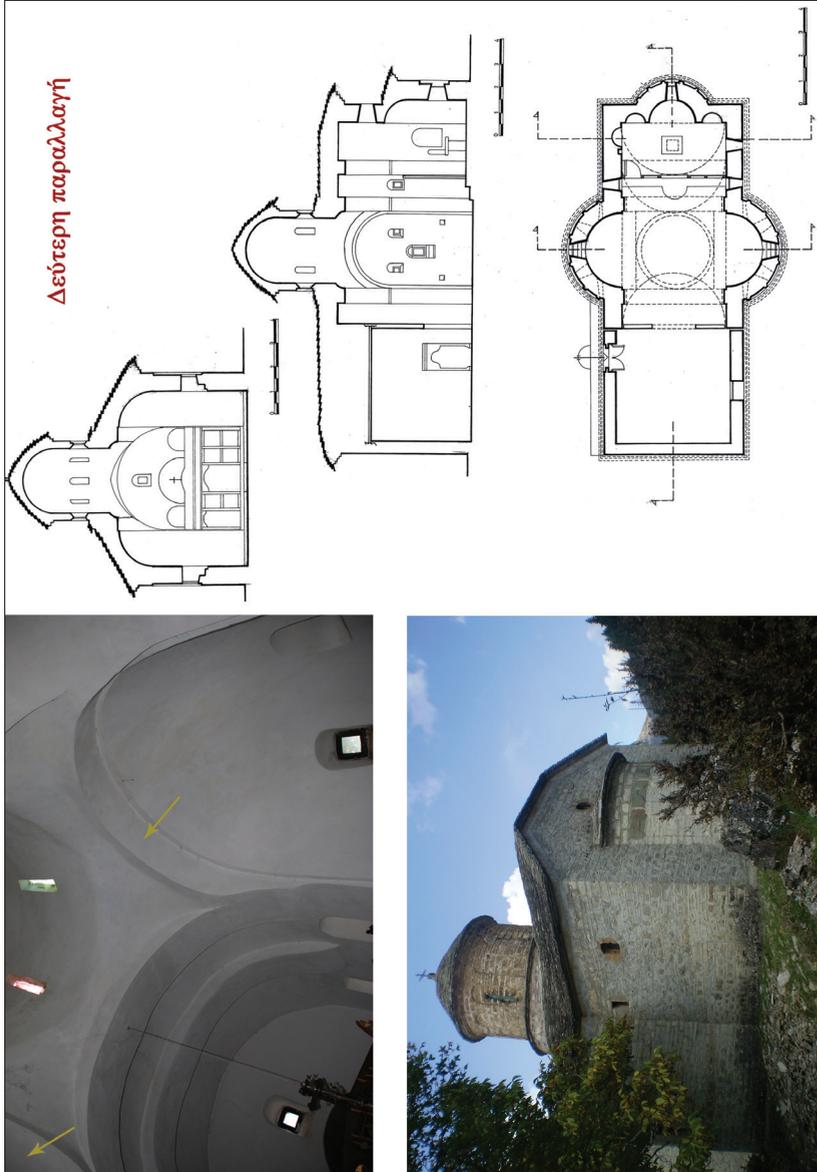
13. Κ. ΖΗΝΔΡΟΥ, Σύντομη ἐπισκόπηση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ἐκκλησιαστικῶν μνημείων στὴν περιοχὴ τῶν Τζουμέρκων, *Πρακτικὰ Ἀ΄ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου γιὰ τὰ Τζουμέρκα*, Ἰωάννινα 2008, 73 εἰκ. 4.

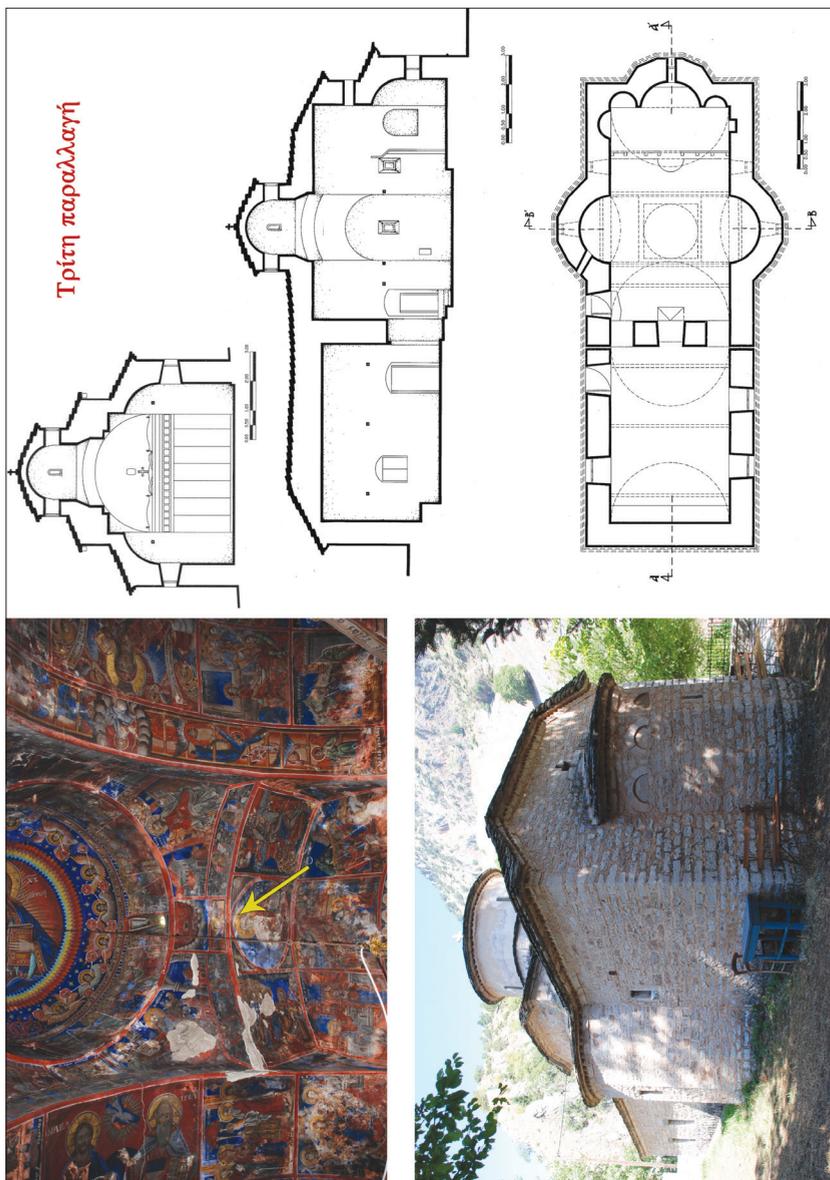
14. Β. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, 8η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, *ΑΔ* 43 (1988) Χρονικά, 321, πίν. 184β, Σ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Τὸ τέλος τῆς «Παράδοσης» στὴ ναοδομία. Τὸ παράδειγμα τῆς Ἠλείου, *Ἀ΄ Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο τῆς Νεοελληνικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Τέχνης*. Β΄ Ἀμφιθέατρο Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. 14-15 Μαρτίου 2008. *Πρακτικά*, Ἀθήνα 2009, 171, 181 εἰκ. 1, 188 εἰκ. 13.

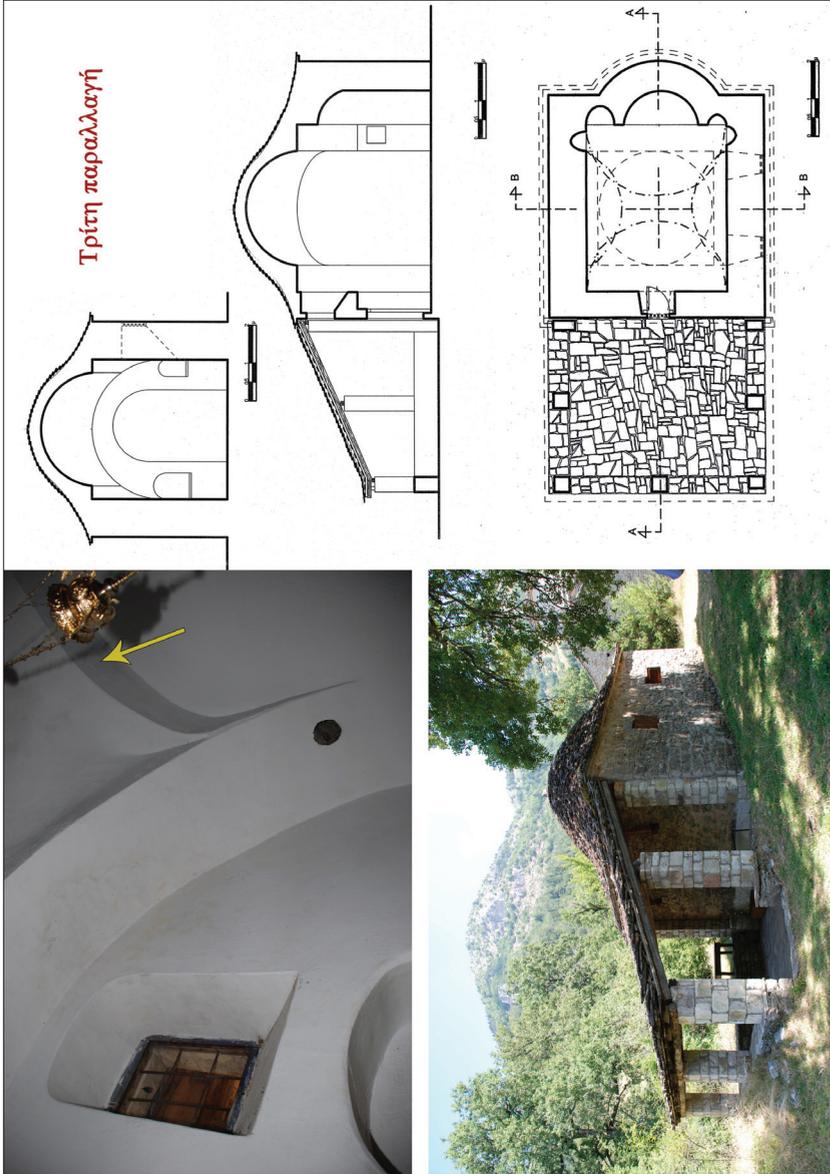
φανερό ότι, στην προσπάθεια συμπτώξεως τῶν τρούλλων ἀναπτύχθηκαν κατὰ τόπους διαφοροποιήσεις στὶς διατάξεις τῶν θόλων καὶ ποικιλία στὸν τρόπο στηρίξεως μὲ χαρακτηριστὰ αὐτοσχεδιαστικὰ. Ἡ ἐπινόηση τῆς ὑποστηρίξεως συνεπτυγμένων τρούλλων ἐφαρμόστηκε, ὄχι μόνον σὲ μονόκλιτους, ἀλλὰ καὶ σὲ τρίκλιτους ναοὺς. Ὁ Χ. Μπούρας θεώρησε ὅτι τὸ θέμα εἶναι κυρίως κατασκευαστικὸ καὶ ἐλάχιστα τυπολογικόν. Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ συστήματος καλύψεως ναῶν μὲ συνεπτυγμένους τρούλλους δὲν ἔβλαψε διόλου τὴν λειτουργικότητα, τὸν φωτισμὸ καὶ τὴν μορφολογία τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου. Κατάφερε ὅμως νὰ διατηρήσει τὸ συμβολικὸ στοιχεῖο τοῦ τρούλλου, νὰ ἀποφύγει τὴν χρῆση κιόνων καὶ νὰ δώσει στὰ περισσότερα μνημεῖα ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου τύπου ἐξομαλύνοντας ἢ μειώνοντας τὰ ὑπάρχοντα δομοστατικὰ προβλήματα.

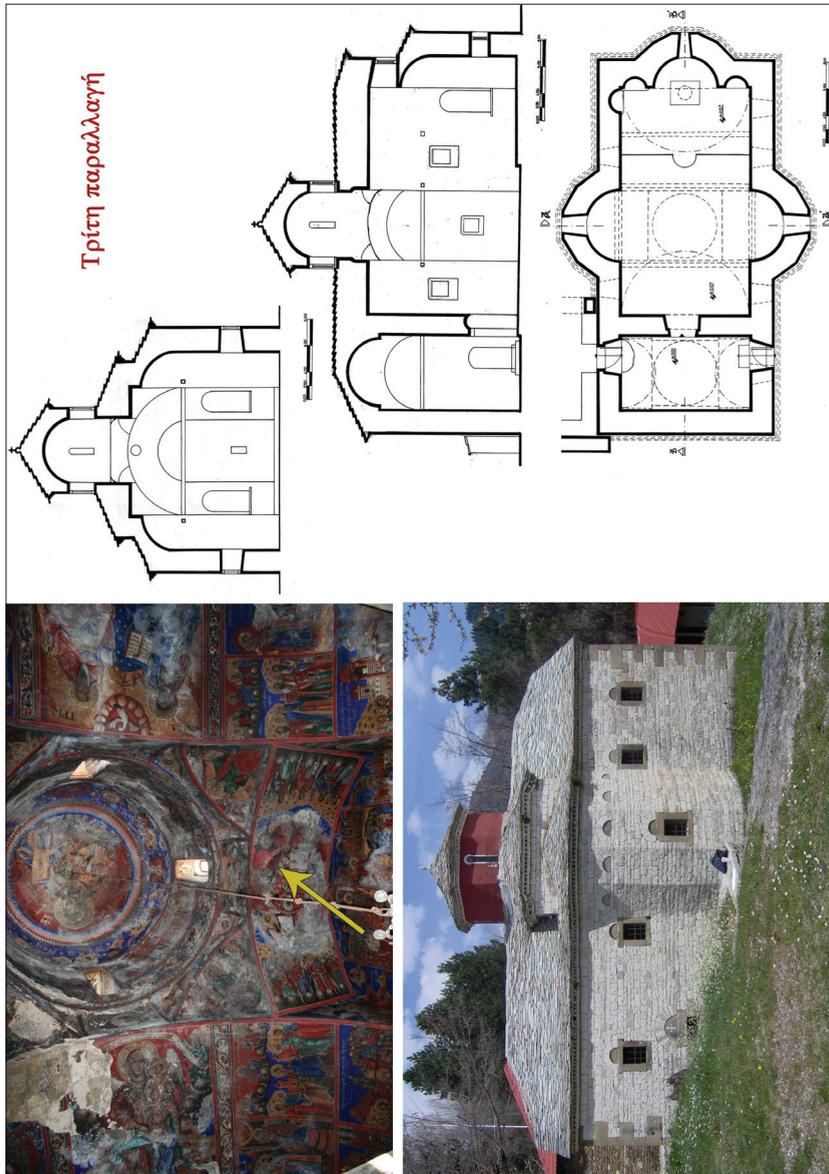
Είχ. 1. Παραλλαγές τρόπων στηρίξεως συνεπτυγμένων τρούλων κατά Χ. Μπούρα.

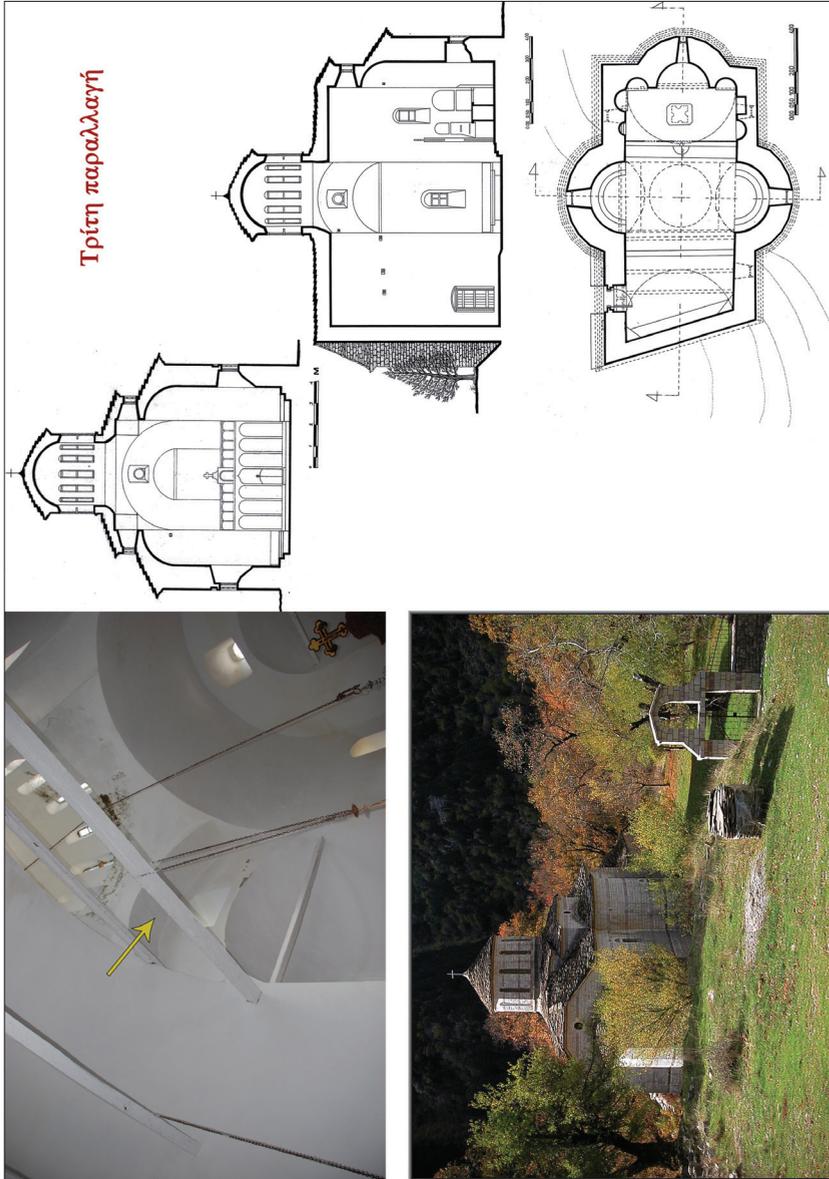

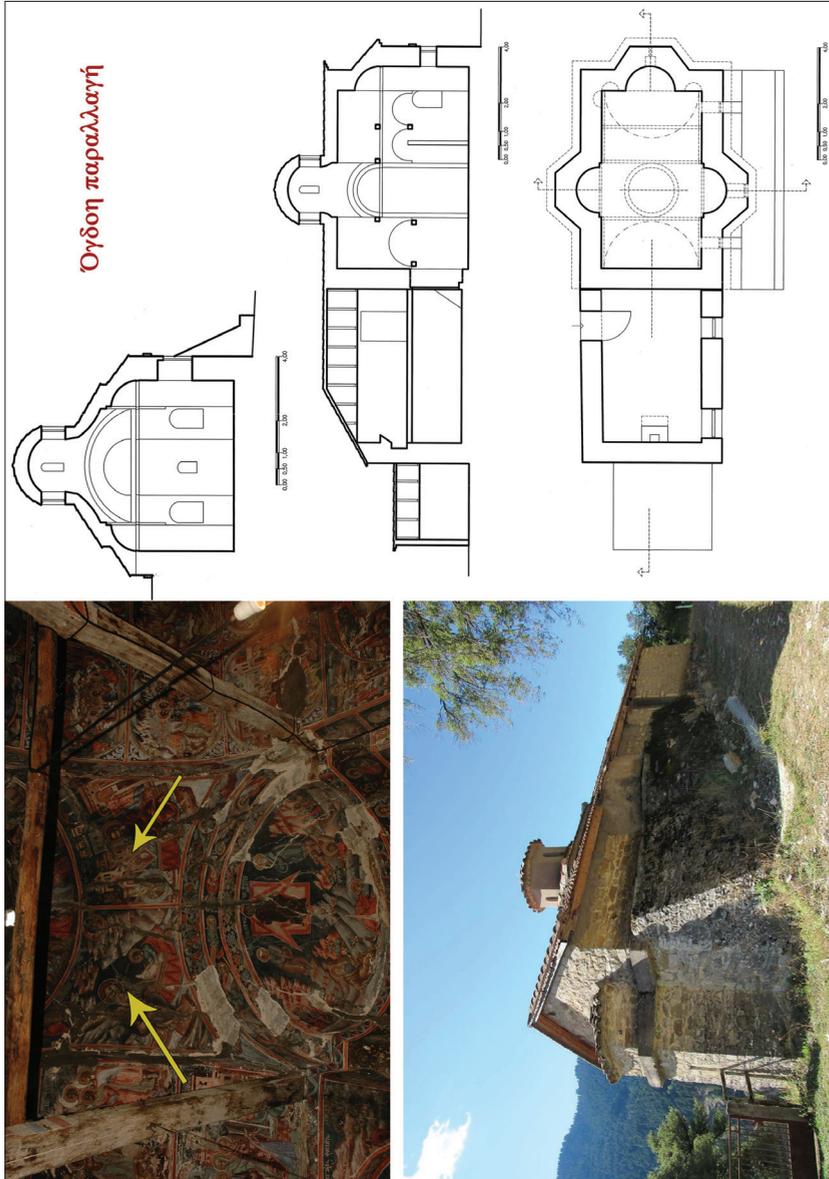
Είχ. 4 Τρίκαλα - Χαλίτσι, Προφήτης Ηλίας (1835); (τρίτη παραλλαγή).

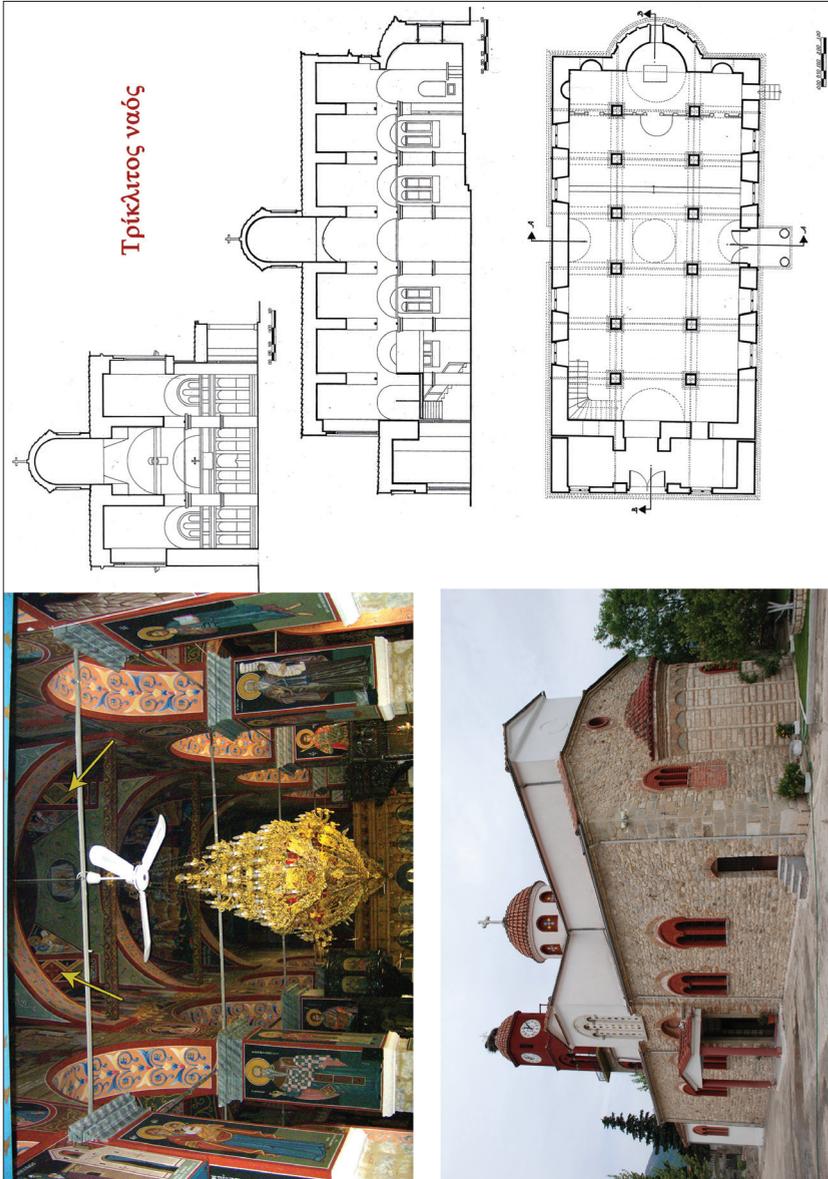
Είκ. 5. Τρίκαλα – Πύρρα, καθολικό μονής Προφήτη Ἠλία (1859) (τρίτη παραλλαγή).

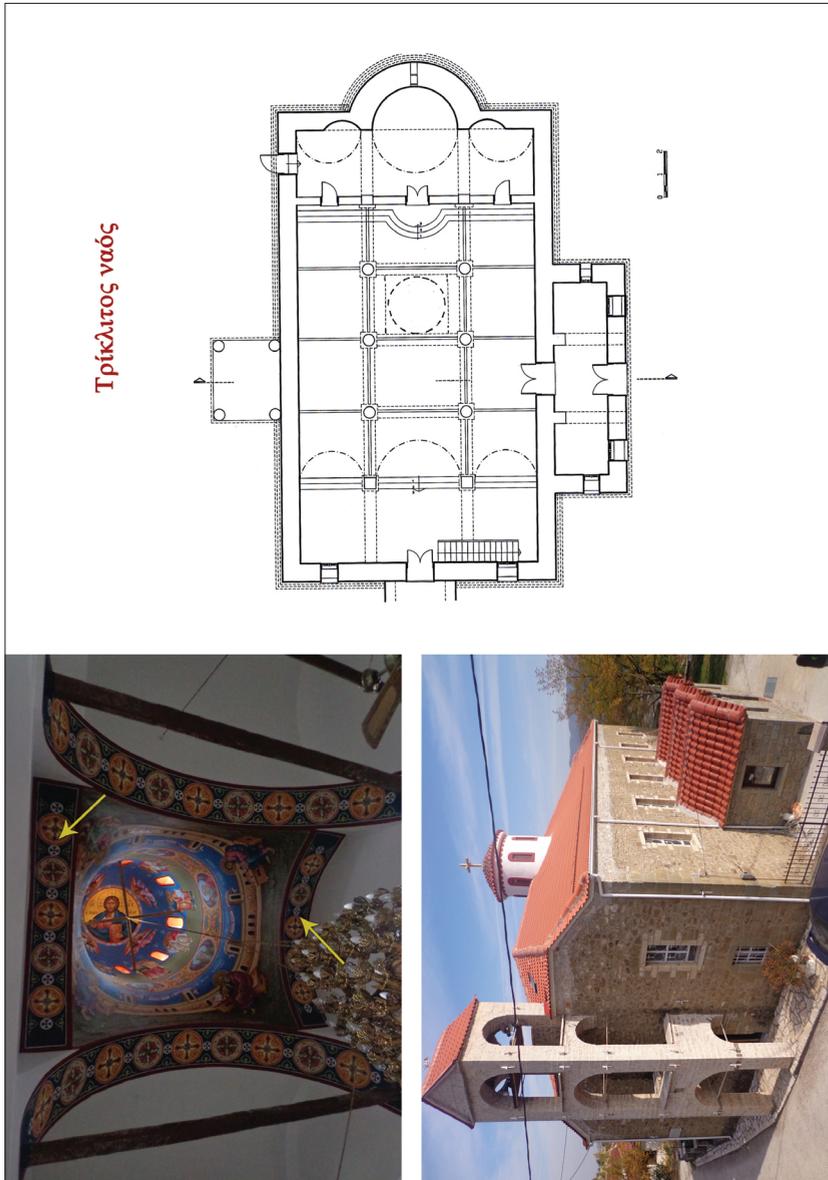
Εικ. 6. Τρίκαλα – Χαλίκι, καθολικὸ μνηεὶς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρος (1783, 1868) (τρίτη παραλλαγή).

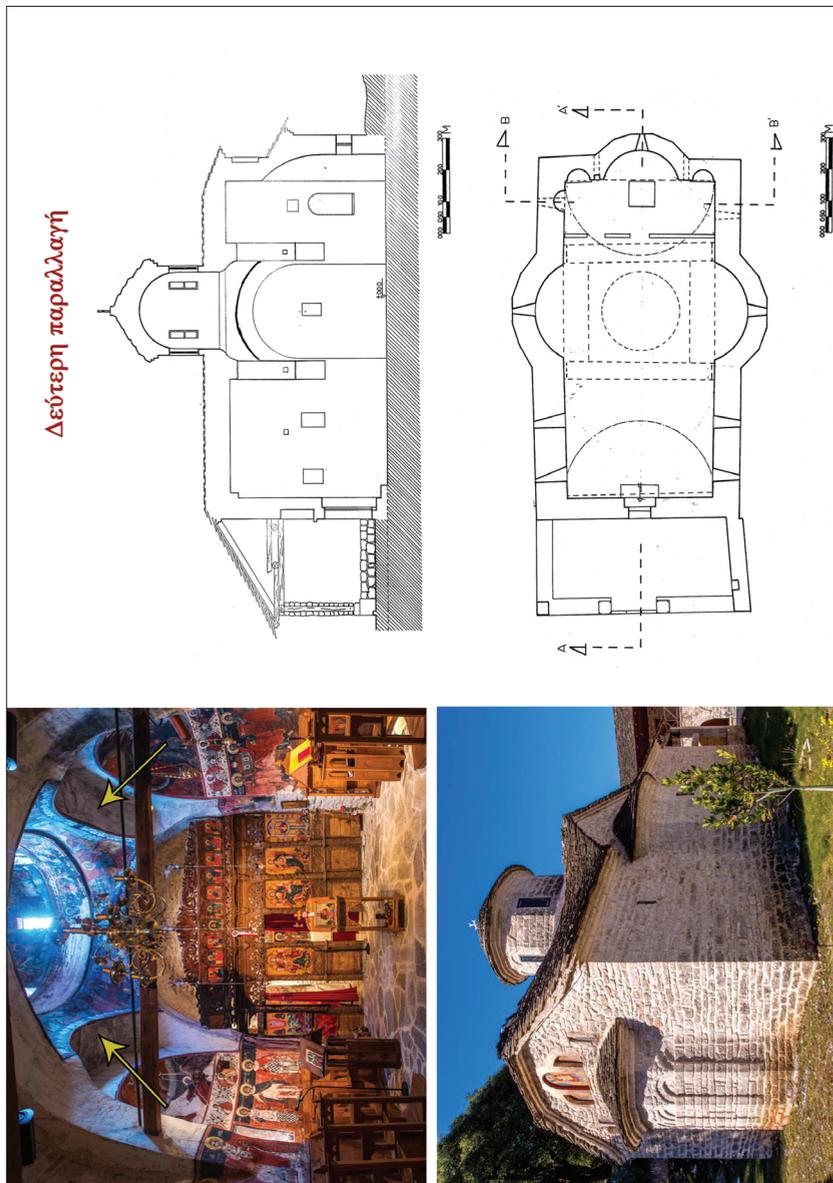
Είχ. 7. Καρδίτσα - Δροσάτο, Άγιος Άθανάσιος (1736- 1737) (όγδοη παραλλαγή). Σχέδια Ι. Καρατζόγλου.

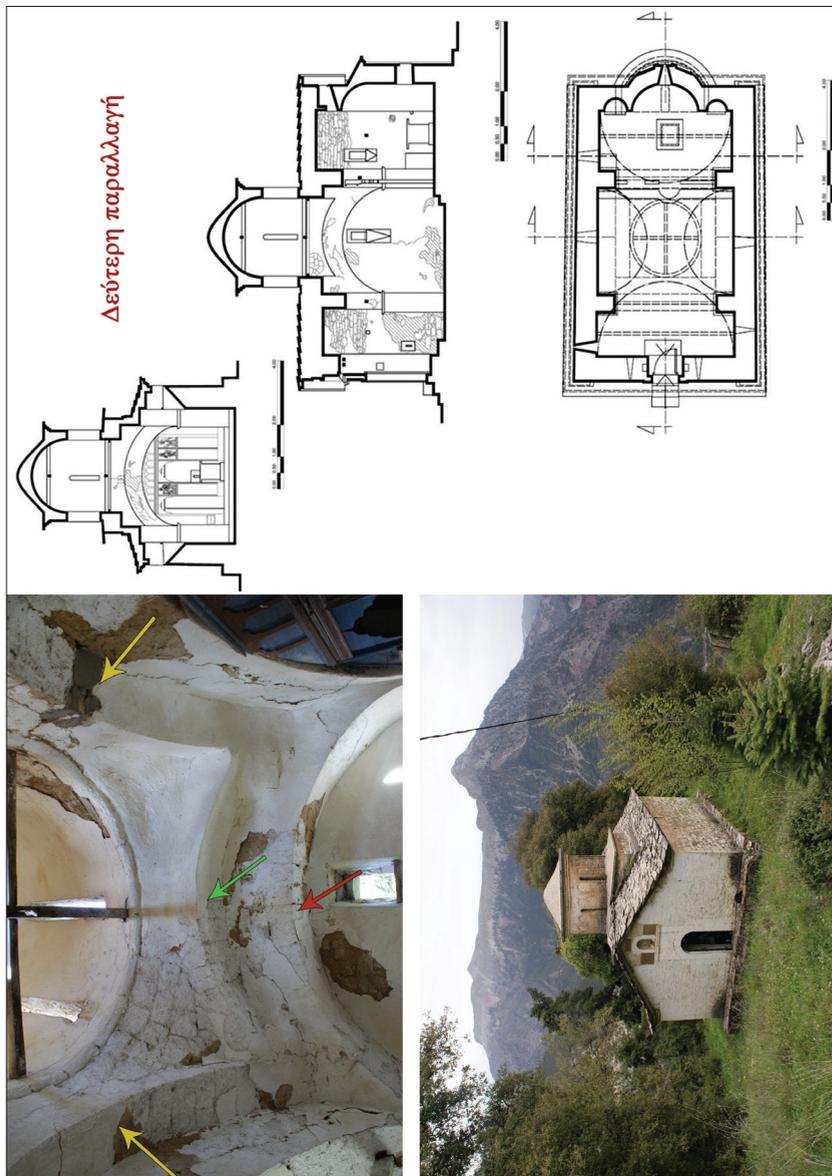
Εικ. 8. Καρόβιτσα – Μαυρομάτι, Άγιος Νικόλαος (1877) (τρικήλιτος ναός).

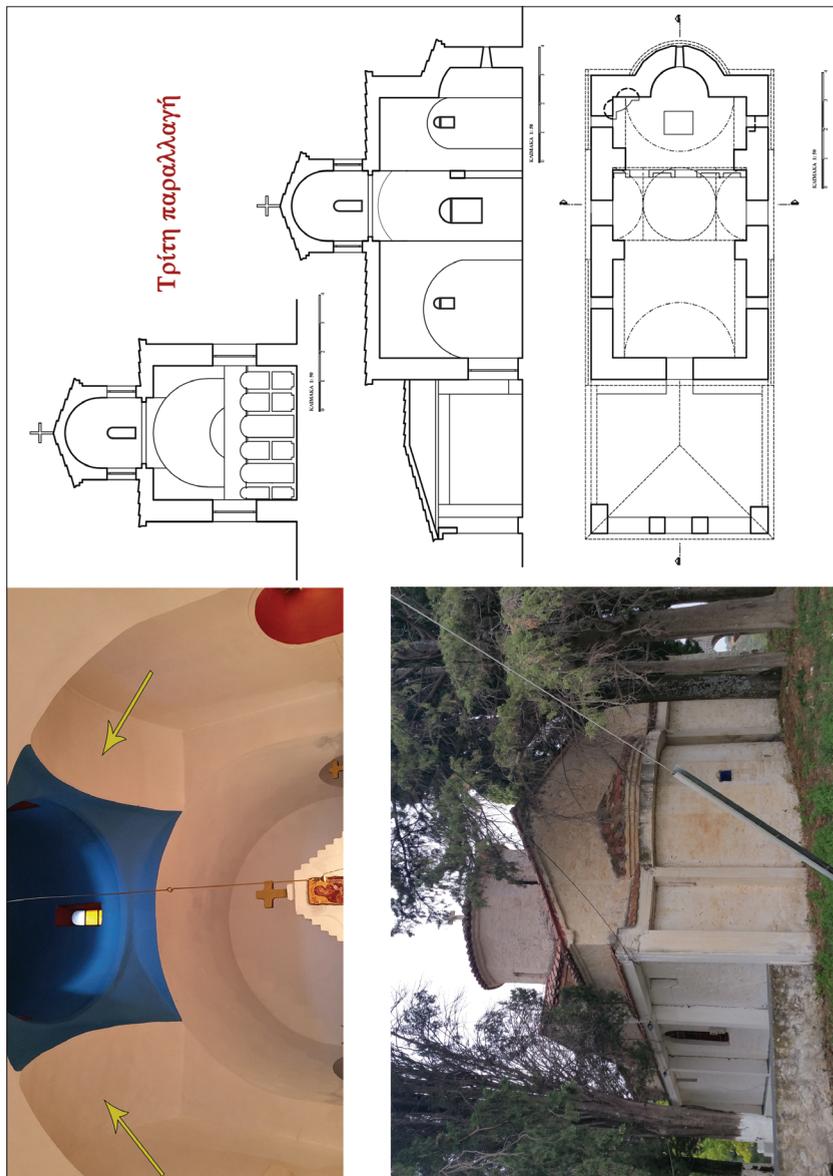
Είχ. 9. Καρδίτσα - Κρυσπηγή, Κοίμηση Θεοτόκου (1902) (τρικίλιτος ναός).

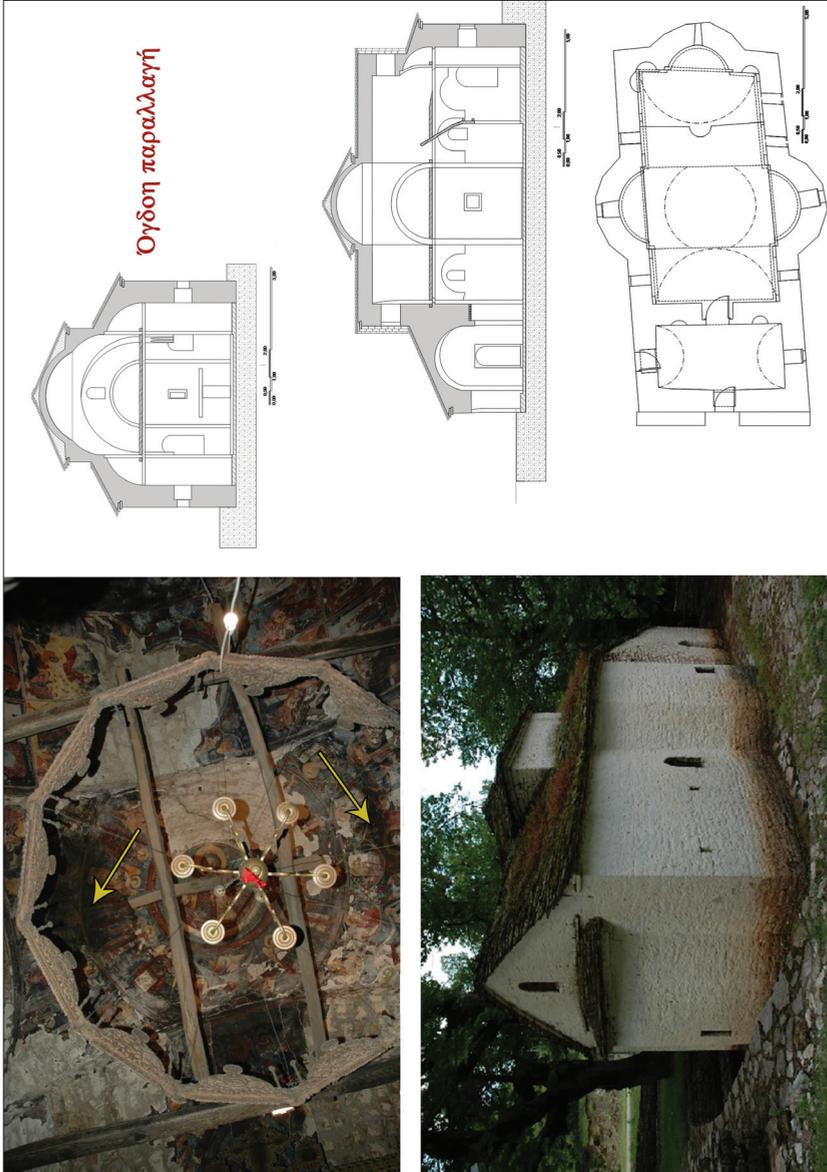
Εικ. 10. Μέτσοβο – Άνθοχώρι, καθολικό μονής Ζωοδόχου Πηγής (1732) (δεύτερη παραλλαγή), έσωτ. φωτ. πηγής: διαδίκτυο argesnet.eu

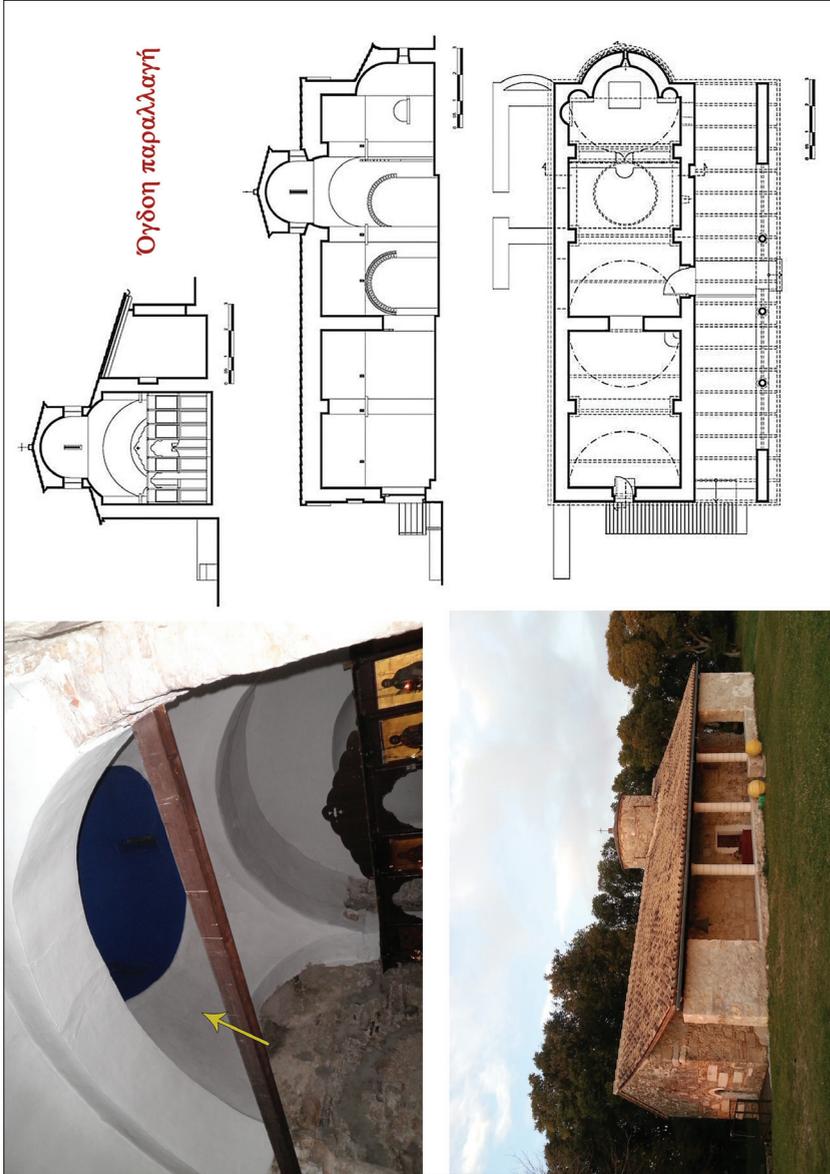
Εἰκ. 11. Εὐρυτανία - Βελωποτύλα, Ζωοδόχος Πιργή (1791) (δεύτερη παραλλαγή). Σχέδια Ἀθ. Ζιάκας.

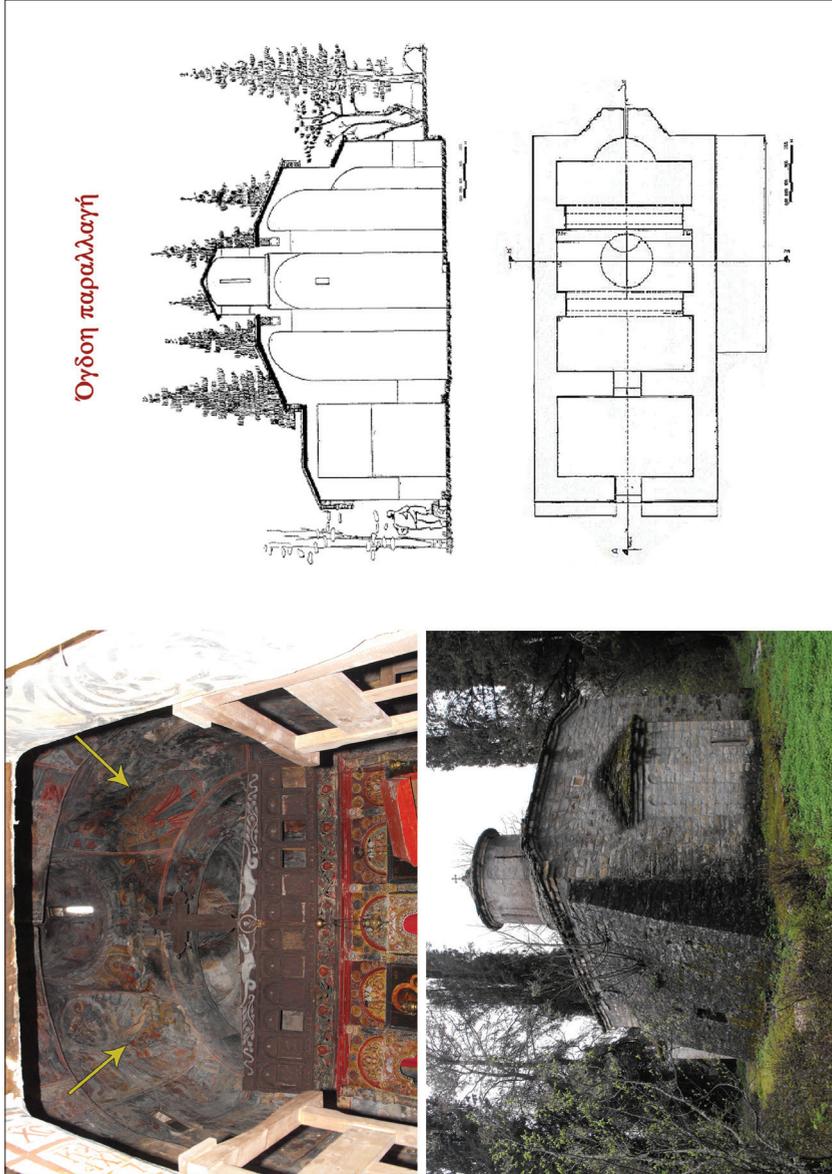
Εικ. 12. Αίτωλοακαρνανία – Άστροβίτσα, Άγια Παρασκευή (1698) (τρίτη παραλλαγή).

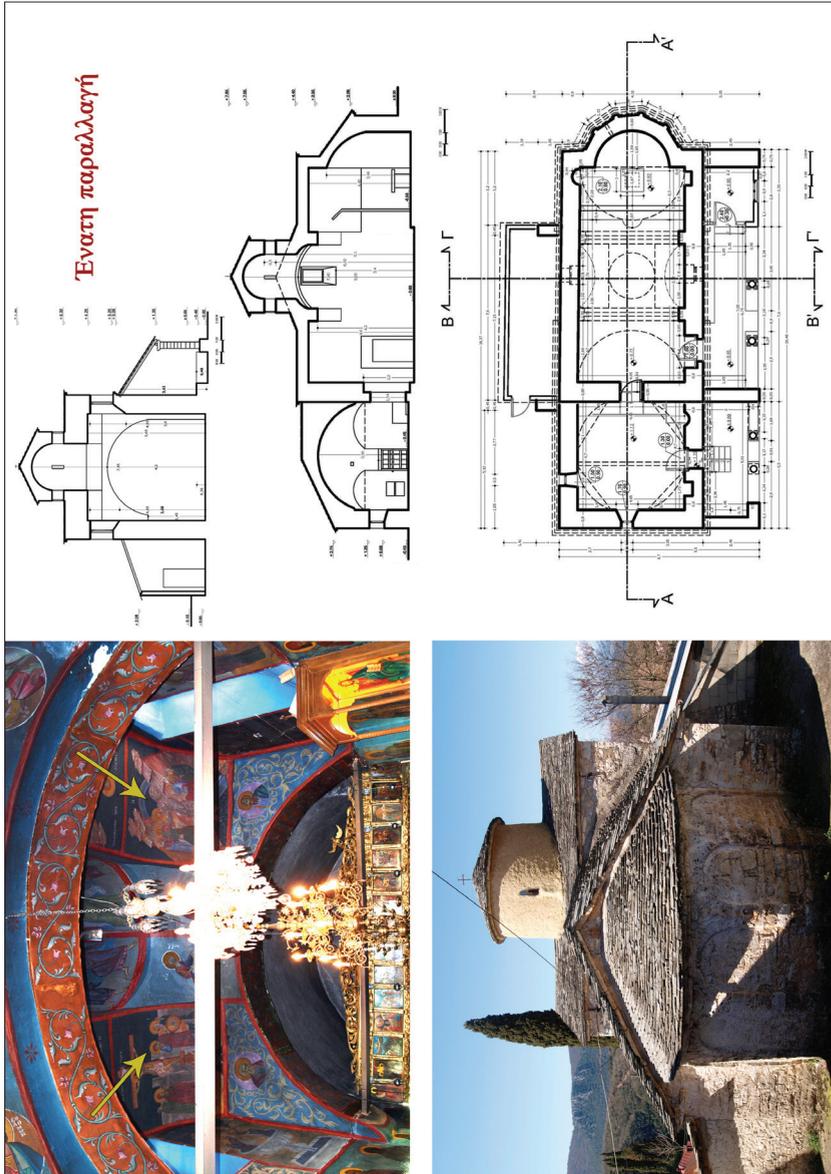
Είχ. 13. Εύρυτανία - Άνατολιλή Φραγγίτσα, ναός του Σωτήρος (1725) (όγδοη παραλλαγή). Σχέδια Χαρ.-Δ. Τζήμας.

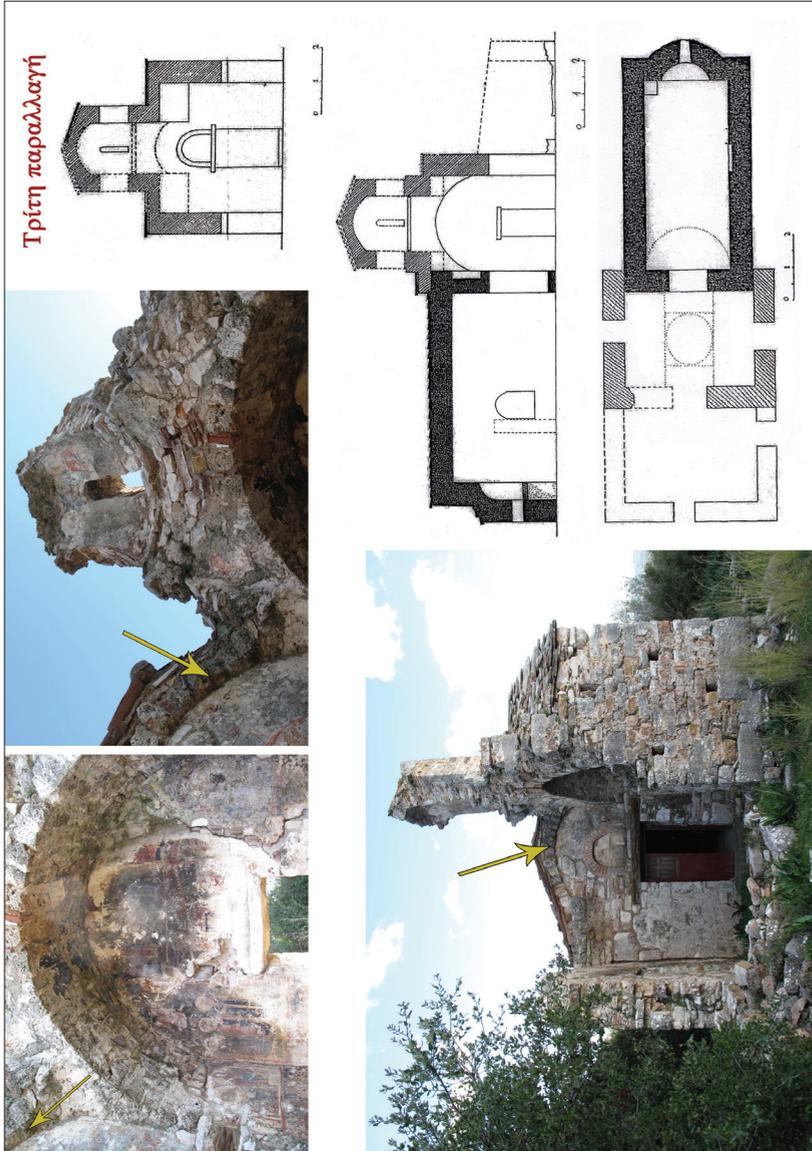
Είκ. 14. Πρεβεζα, καθολικό μονής Κοζύλης (1785) (όγκοι παραλλαγή), χωρίς χορούς. Σχέδια Κ. Σούρδη.

Είλκ. 15. Ίωάννινα - Γκρίμποβο (1764, 1777) (όγδοη παραλλαγή), χωρίς χορούς. Σχέδια Μ. Ε. Χατζηγιάννης.

Είχ. 16. Ιωάννινα - Λευκοθέα (Άραγοβρίτσα) Ζήτσας, Άγιοι Απόστολοι Πέτρος και Παύλος (1778)
(Ένατη παρακλαγή), Σχέδια Άνδρ. Νασιούλη.

Εἰκ. 17. Αἰτωλία, Ἅγιοι Ἀπόστολοι Νερομάνας (τοιχογραφίες ναοῦ 1372/73, τοιχογραφίες νάρθηκα 1560/61) (τρίτη παραλλαγή). Σχέδια Σ. Κίσαας. Φωτογραφίες Ἐ. Κατσούλη.

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF SUPPORTING SYSTEMS
OF ABBREVIATED DOMES IN POST-BYZANTINE ARCHITECTURE

During both the Byzantine era and that of Turkish rule there appeared a special type of elongated single-nave church with a dome, which does not occupy its entire span, but is abbreviated in the middle of the building. In almost every case, the church is covered with a longwise semi-cylinder interrupted by the dome which is supported by the metope arches of the semi-cylinder both to the east and to the west in a system of transverse vaults or metope arches with smaller span to the north and to the south.

In “*Ευφρόσυνον Αφιέρωμα*” to Manolis Hatzidakis Professor Ch. Bouras published an article entitled “*Supporting systems of abbreviated domes over single-nave churches*”. In western Thessaly and its wider vicinity we have located monuments with abbreviated domes and we are presenting them in an effort to classify them in the respective variation, as defined by the late Professor.

From the relevant specimens, it is obvious that in the attempt to abbreviate the domes, variations of the layout of the vaults had been developed. The application of this system has succeeded in maintaining the symbolic element of the dome, by avoiding the use of columns and providing most monuments with an external appearance of a cross-in-square domed type smoothening out or reducing the existing structural issues.

